

OrnaSacra

***Ornamenta Sacra.* Iconological Study of the Liturgical
Heritage from the Southern Netherlands (1400-1700)**

RALPH DEKONINCK (UCLouvain) – BARBARA BAERT (KU Leuven) – MARIE-CHRISTINE CLAES
(KIK-IRPA)

SAMENVATTING

Context

Dit collectieve project, dat onderzoekers van drie instellingen (IRPA/KIK, UCLouvain, KU Leuven) samenbrengt, heeft iconologisch en antropologisch onderzoek verricht naar het liturgisch erfgoed van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode in de Zuidelijke Nederlanden. Het gaat om verschillende soorten voorwerpen, vervaardigd uit de meest uiteenlopende materialen en technieken, die een fundamentele rol speelden in de liturgie en die een vrij centrale plaats innamen in de religieuze kunst van het verleden. Wij hebben de herkomst, de aard (materieel, technisch, stilistisch, iconografisch...) en de evolutie van deze productie onderzocht om een beter inzicht te krijgen in het religieuze, sociale en artistieke belang ervan voor een periode die gekenmerkt werd door ingrijpende veranderingen in de liturgie en door religieuze hervormingen en conflicten.

De historische antropologie van het visuele en het zintuiglijke bood ons een methodologisch kader waarmee wij de materiële en symbolische aard en de ruimtelijke en rituele context van deze voorwerpen konden bestuderen, om zo een hernieuwde analyse van hun vormen en functies voor te stellen. We hebben ook een originele methodologie ontwikkeld om de verbanden te traceren (in termen van herkomst, typologie, chronologie) tussen voorwerpen die deel uitmaken van liturgische ensembles die vandaag vaak ontmanteld zijn en op verschillende plaatsen verspreid liggen (musea, privé-verzamelingen, kerkschatten...).

Doelstellingen

De algemene doelstelling van het project was het bestuderen en valoriseren van dit rijke culturele erfgoed door middel van interdisciplinair onderzoek dat liturgische voorwerpen in hun historische, liturgische en culturele omgeving contextualiseert. Meer in het bijzonder opende het project nieuwe perspectieven op onderling samenhangende methodologische en thematische niveaus.

Door de ontwikkeling van een thesaurus beoogde het project de typologie en het vocabularium te verfijnen. De ontwikkeling van nieuwe zoekinstrumenten en webhulpbronnen omvatte een databank met nieuwe beeldvormingstechnieken (bv. 3D-beelden).

Het project had ook tot doel de status, de functies en het complexe gebruik van liturgische voorwerpen te bestuderen, met de nadruk op hun ornamentale dimensie. De bedoeling was de wisselwerking tussen de esthetische en de functionele dimensie van deze voorwerpen te belichten en te laten zien hoe hun materialiteit nauw verband hield met het sacrale karakter van de liturgie.

Ook werd de performativiteit van de *ornamenta sacra* onderzocht door de banden die werden geweven tussen deze *ornamenta sacra*, het ritueel en de acteurs die deelnamen aan de liturgie. Meer in het bijzonder was het de bedoeling na te denken over de gevoelige ervaring van de liturgie.

Belangrijkste resultaten

Online bronnen (WP 1)

Het KIK-team bouwde de structuur van de website (wordpress) (ornamentasacra.kikirpa.be). Deze site is de etalage van het project en biedt het grote publiek een samenvatting van de belangrijkste thema's en analyserasters die binnen het OrnaSacra-project werden ontwikkeld, terwijl hij talrijke toegangspunten biedt tot een wiki en tot BALaT (Belgian Art Links and Tools), het KIK-portaal.

De homepage biedt toegang tot een presentatie van het project (het team en zijn publicaties), tot 3D-foto's, tot de wiki en tot de synthese van het onderzoek, die drie secties omvat: objecten - riten - zintuigen. Het eerste deel is gewijd aan de objecten zelf. Het is onderverdeeld in twee hoofdstukken: textiel en edelsmeedkunst (typologieën, materialen en technieken, versieringen, iconografie aanwezig op het object). In een tweede deel wordt het object belicht in zijn liturgische context, aan de hand van de iconografie van die tijd en normatieve en voorschrijvende teksten, om licht te werpen op de functies en het gebruik van de objecten. Ook wordt geanalyseerd hoe de objecten de identiteit (sacraal/seculier) construeren van de mannen die ze gebruiken. Het derde deel, ten slotte, focust op de effecten van de objecten op de zintuigen van de toeschouwer, met andere woorden op hun synesthetisch aspect, een benadering die een fundamentele wetenschappelijke bijdrage vormt van het OrnaSacra-project.

De wordpress site is gekoppeld aan een wiki (collaboratieve webapplicatie). Een dergelijke structuur is opgezet om permanente IT-ondersteuning en toekomstige kosten te vermijden. Deze wiki presenteert een webpagina met de thesaurusboom (hiërarchische lijst van termen). Elke term wordt gevolgd door zijn equivalent (FR-NL) en is klikbaar, waardoor een gedetailleerde pagina over elk object wordt geopend: definitie, etymologie, oorsprong, evolutie, normatieve teksten, en typologie van het object. Afbeeldingen en links naar video's en andere sites werden tijdens het onderzoek toegevoegd. Equivalenties in de officiële talen van het Internationaal Comité voor Kunstgeschiedenis (naast Frans: Engels, Duits, Italiaans en Spaans) en in het Latijn of een andere oude taal, indien van toepassing, worden ook gegeven. Er zijn links naar KIK-objecten en naar afbeeldingen van de objecten in kunstwerken (iconografie van objecten in de fototheek), en naar bibliografische referenties (link naar de bibliotheek van het KIK).

Naast de algemene thesaurus van de fototheek van het KIK werden ook de thesaurus 'Christelijke iconografie' en de thesaurus 'Personen en instellingen' verbeterd. Er werd veel werk verricht om de gegevens over objecten te verbeteren en bij te werken teneinde optimale zoekresultaten te garanderen. Deze verbeteringen maakten het mogelijk topstukken te ontdekken. Voor de door het project bestreken periode (1400-1700) omvatten de 108 soorten termen 6301 objecten. Wij hebben ook gezorgd voor efficiëntie door optimaal gebruik te maken van de mogelijkheden van BALaT: wij hebben alle mogelijke gegevens in ADLIB (de bronsoftware van BALaT) ingevoerd, en wij hebben aanvullende gegevens in de wiki ingevoegd om dubbel werk te voorkomen. Details van foto's die in de wiki zijn ingevoegd, gekoppeld aan de objecten in BALaT, zijn een uitnodiging voor de gebruiker om het beeld in te voeren en het volledige potentieel ervan te ontdekken.

Ornamenta en decorum (WP 2)

Dit werkpakket had tot doel de relatie tussen de esthetische en liturgische dimensies van deze heilige voorwerpen te articuleren, twee dimensies die lange tijd als waterdichte categorieën werden beschouwd, of die tot zeer specifieke studiegebieden behoorden. Onder de onderzoeksgebieden die in dit perspectief zijn verkend, zijn door onderzoekers van de UCLouvain verschillende maar onderling samenhangende onderzoekslijnen ontwikkeld.

De eerste onderzoekslijn bestond uit het bestuderen van de voorstellingen van liturgische ornamenten. Uit de studie van gravures en schilderijen uit de 16e en 17e eeuw is gebleken dat deze voorstellingen soms gericht zijn op de crisis van het systeem van liturgische voorwerpen en de vernietiging ervan door de protestanten, en soms op de verheerlijking ervan door de katholieken. Het onderzoek heeft met name een nieuw begrip opgeleverd van wat traditioneel wordt aangeduid als "iconoclasme". Er werd aangetoond dat de crisis van de beelden ook kan worden begrepen als een crisis van het systeem van liturgische objecten ('kosmoklasme').

Een tweede onderzoekslijn was gericht op het bestuderen van de beelden en motieven die de voorwerpen ondersteunen. Het onderzoek spitste zich vooral toe op het liturgisch textiel van de 17e eeuw, toen de iconografie van het textiel ingrijpende veranderingen onderging. De afbeeldingen van heiligen of van de heilige geschiedenis die op middeleeuws textiel werden geborduurd, hadden in die tijd de neiging steeds meer plaats in te ruimen voor het ornament, dat zich steeds vrijer ontwikkelde en letterlijk de betekenis van dit textiel overnam. Door de relatie tussen het beeld, het ornament en het voorwerp te bestuderen, waren wij geïnteresseerd in dit fenomeen van ornamentalisering van de *ornamenta sacra*.

Een derde onderzoekslijn bestond uit een studie van de materialiteit van dit liturgisch textiel. Het in BALaT en in de sacristieën van België uitgevoerde onderzoek heeft het mogelijk gemaakt een volledig nieuw corpus op te stellen (wat zeldzaam is op het gebied van religieus borduurwerk waar anonimiteit heerst) van de werken van een atelier van Athois-borduursters aan het begin van de 18e eeuw, de Dormal-Ponce. De producties van dit atelier, die opvallen door de rijkdom van hun materialen, de inventiviteit van hun ontwerpen en hun uitzonderlijke technische beheersing, vormen het uiteindelijke resultaat van het fenomeen van de 'ornamentalisering' van liturgische voorwerpen dat wij hebben bestudeerd.

Zintuigen en ervaring (WP 3)

De studie van de rol van het ornament in hun relatie tot de esthetiek en de liturgie wordt in dit pakket aangevuld met een studie over de ervaring van deze objecten vanuit de zintuigen. Wij hebben gebruik gemaakt van recente studies over de geschiedenis van de zintuigen en het zintuiglijke om een nieuw licht te werpen op de synesthetische ervaring die door deze voorwerpen wordt opgeroepen. Dit deel van de studie is dus toegespitst op hun verschillende functies in de ervaring van het *sensorium*. We hebben aangetoond hoe de verschillende media via deze zintuigen op efficiënte wijze verweven zijn met het publiek en het ritueel. Het belangrijkste resultaat van dit WP is het proefschrift van Wendy Wauters, onder supervisie van Barbara Baert: *The Stirring of the Religious Space. Late medieval perception and experience in the Antwerp Church of Our Lady (c. 1450-1566)*. Het handelt over het verloren gegane pré-tridentijnse decor van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk. Deze kerk vormt het dynamische decor voor de zintuiglijke waarnemingen van geestelijken en stedelingen. Door de waarnemingen te spiegelen aan de wijd verspreide kennis van het

sensorium, wordt getracht de waargenomen impact van de ervaringen in een groter, begrijpelijk kader te plaatsen. Dit onderzoek beoogt geen uitputtende en objectieve inventaris te geven van de sociale interacties en rituele handelingen in de laatmiddeleeuwse parochiekerk. Het maakt wel gebruik van quasi-anekdotische gegevens en subjectieve getuigenissen om meer te weten te komen over de fysieke en spirituele beleving van de zogenaamde religieuze middengroepen. Dit paradigma wordt vervolgens ontleed met het oog op de vertaling ervan naar de gebruikerscontext, de typologie en de iconografie van de liturgische voorwerpen die in het gebouw circuleerden. Op die manier fungeren *ornamenta sacra* als onontgonnen sporen naar de documentaire waarde van laatmiddeleeuwse beeldtaal en het complex van religieuze overtuigingen onder kerkgangers.

Mots clés

Iconologie, liturgie, rite, object, kunst, beeld, ornament, zintuigen